

USAID
ВІД АМЕРИКАНСЬКОГО НАРОДУ

Програма РАДА

Фонд Східна Європа

ЛАБОРАТОРІЯ
ЗАКОНОДАВЧИХ
ІНІЦІАТИВ
www.parliament.org.ua

Програма РАДА: ПІДЗВІТНІСТЬ, ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ, ДЕМОКРАТИЧНЕ ПАРЛАМЕНТСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

Аналіз сучасних навчальних програм щодо громадянської освіти та політичної системи України

Автор: Наталя Амельченко

Дослідження присвячено аналізу навчальних програм та підручників, затверджених МОН на предмет висвітлення тематики громадянського суспільства та політичної системи України з метою надання рекомендацій щодо імплементації в загальноосвітній школі таких компонентів освіти як «Законодавство для молоді», «Молодь в урядових програмах» і «Політична система в Україні» для старшої школи (саме такий термін використовується в офіційних документах МОН, що відповідає англomовному терміну «high school» і охоплює 10-11 класи) та «Виборчий процес» для основної школи (відповідає терміну «secondary school» та охоплює 5-9 класи).

В Україні проблематика громадянського суспільства та політичної системи і такі її компоненти (теми, модулі) як «Законодавство для молоді», «Молодь в урядових програмах», «Політична система в Україні» і «Виборчий процес» мала б зайняти важливе місце в навчальному процесі в українських загальноосвітніх школах. Освітні державні інститути, насамперед, Міністерство освіти та науки, демонструє розуміння необхідності посилення суспільствознавчої, правової і політичної підготовки школярів. Про це свідчать впровадження базових предметів з суспільствознавства і правознавства («Основи правознавства», «Правознавство. Практичний курс», «Людина і світ»), курсів за вибором та факультативів для профільного навчання: «Права людини», «Права людини в Україні», «Основи демократії», «Ми – громадяни України», «Вчимося бути громадянами» тощо. Останній проект громадянської освіти МОН України вписують ці курси в концепцію громадянської освіти.

Громадянська освіта не зосереджується тільки на правовому навчанні та наданні знань про правові засади певної держави (насамперед, Конституції) або політичні інститути цієї держави. Громадянська освіта необхідно включає формування знань про права і свободи громадян, демократичні способи їх реалізації та відстоювання, навички щодо користування та захисту цих прав. Громадянська освіта для усталених демократій слугує способом зберегти демократичні цінності та інститути. Для суспільств, які тільки намагаються побудувати ефективні демократичні інститути, громадянська освіта стає необхідним важелем формування активного громадянина, для якого демократія – це не просто правові норми та закони, а – цінності, тобто смисложиттєві орієнтації людей, для яких демократичні права і свободи стають мотивацією

поведінки. «Громадянська освіта, будучи суттєвим чинником політичної соціалізації особистості, у демократичному (а так само і в перехідному до демократичного) суспільстві має полягати у культивуванні цінностей прав, свобод і гідності людини, розвитку вміння відстоювати власні права в разі зазіхань на них з боку інших людей або влади, формуванні громадянської компетентності, прихильності до цінностей демократії, поширення критичного ставлення людей до уряду та настанов і рішень, які він продукує, а також у мотивації індивідів до участі в розв'язанні проблем громадського життя» [1, с. 41].

Акцент на демократичних цінностях тут зроблений не випадково, оскільки часто зміст громадянської освіти розуміється в науковому і освітянському середовищі як набір певних інститутів на правових норм. Тут відбувається ототожнення ліберально-демократичних цінностей і знань про права і обов'язки громадянина, хоча правові знання можуть перетворитися на цінності тільки тоді, коли вони сформулюють демократичні смисложиттєві орієнтації, активну громадянську позицію щодо відстоювання прав і свобод індивіда та груп індивідів. Практика переходу до демократичних режимів демонструє, що можна мати демократичну Конституцію та правові закони, але не виконувати ці норми в суспільному житті. Це означає, що демократія не стала цінністю для більшості людей, але як показують дослідження провідних учених щодо співвідношення демократичних цінностей та інститутів К.Вельцеля та Р.Інглхарта, саме формування демократичних цінностей має передувати становленню демократичних інститутів. Вони впевнені, що наявність демократичних правових норм та інституцій мало що змінює у суспільстві, в якому демократія і рівність усіх перед законом не стали цінностями: «Правові зміни часто неефективні при відсутності змін цінностей» [2, с.15].

В сучасних документах Європейських інститутів, насамперед, Ради Європи, акцент в громадянській освіті робиться на формуванні демократичної громадянськості. Розглянемо досвід громадянської освіти в європейських країнах для визначення її сутності, змісту та методів.

Досвід громадянської освіти в країнах Європи

Громадянська освіта у більшості європейських країн розглядається як важливий чинник формування демократичної громадянськості. Виховання демократичної громадянськості (Education for democratic citizenship) розуміється в європейському освітньому просторі як навчання, проведення тренінгів, розповсюдження інформації, а також, як практична діяльність з метою надати учням і громадянам певні знання про права і свободи людини, політичні інститути відповідного суспільства, вміння відстоювати права і свободи і, що є важливим, демократичні цінності [див.: 3]. Сьогодні в Європі зростає інтерес до громадянської освіти та вихованню громадянськості, що обумовлюється такими чинниками: дефіцит демократії участі громадян в прийнятті владних рішень, розповсюдження політичного абсентеїзму, зростання екстремізму, полікультурний характер сучасних суспільств і прояви нетолерантності, розширення Євросоюзу та необхідність формування європейських цінностей у нових членів ЄС, існування на пострадянському

просторі недемократичних держав. Карлхайнц Дьюер позначає такі виклики, що стоять перед організацією громадянської освіти: європеїзація та глобалізація, розчинення національної ідентичності, швидкі технологічні зміни та глибокі соціальні перетворення, криза ринку праці, зростання медійних технологій, розважальність на шкоду освіти, необхідність довгострокового навчання [див.: 4]. Розуміння важливості громадянської освіти для формування активного громадянина обумовлює ту увагу, яку приділяють уряди європейських країн та органи Ради Європи і Європейського Союзу, розробці концепцій та програм з громадянської освіти.

На початку нинішнього століття Рада Європи приймає широкую програму з навчання демократичної громадянськості та правам людини (Education for Democratic Citizenship and Human Rights), для реалізації якої розробляє рекомендації та інші документи. Серед важливіших документів треба відзначити такі: Рекомендація 1346 (1997 р.) з освіти з прав людини; Рекомендації 59 (1999р.) «Європа 2000 – молодіжна участь: роль молодих людей як громадян»; Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи 12 (2002 р.) з виховання демократичної громадянськості; Декларація європейських міністрів освіти про інтелектуальну освіту в новому європейському контексті (2003р.); Рекомендації 1849 (2008 р.) з просування культури демократії і прав людини через освіту вчителів [див. 5].

У всіх вищевказаних документах громадянська освіта набуває нового значення і нової форми – виховання демократичної громадянськості (Citizenship education). Старий термін «Civics education» або «громадянська освіта» закріплюється за більш широким суспільствознавчим навчанням, що надає знання зі сфер правознавства, політології, історії, тоді як навчання громадянськості передбачає формування демократичних цінностей і громадянських якостей. Так, у Британській національній програмі навчання громадянськості акцентується увага саме на формуванні активного громадянина і демократії участі: «Навчання громадянськості надає учням знання та вміння, що необхідні для ефективною і демократичною участі в суспільному житті. Воно допомагає учням ставати поінформованими, критично мислячими, активними громадянами, які мають віру і переконання, щоб працювати разом, діяти та намагатися бачити відмінності у своїх спільнотах та в більш широкому світі» [6]. При цьому навчання з прав і свобод людини розглядається як основоположний елемент громадянського навчання. Так, у вимогах до програм з громадянської освіти Міністерство освіти Північної Ірландії зміст теми «Права людини та соціальна відповідальність» представлений таким чином: «Учні повинні мати можливості: 1. для вивчення важливості підтримування стандартів прав людини у сучасних демократичних суспільствах, включаючи задоволення базових потреб людей, захист окремих осіб і груп людей; 2. для вивчення основних прав людини, закріплених, наприклад, у Всезагальній декларації прав людини, Європейській конвенції прав людини і основних свобод, Конвенції про права дитини ООН; 3. для вивчення обмежень деяких прав у нашому суспільстві, наприклад, свобода висловлювання думки, пересування, способи протесту тощо; 4. для вивчення місцевих і глобальних прикладів серйозних порушень прав людини, наприклад,

дитяча праця, в'язні совісті, ситуацій, в яких дії держави були оскаржені або змінені; 5. для вивчення принципів соціальної відповідальності та ролі індивідів, суспільства та уряду в їх просуванні» [7, с. 9]. Як зазначається у вимогах: «Вивчення прав людини і соціальної відповідальності відкриває можливості для розуміння, що існуючі загально визнані цінності відображаються в правах як загальний контур міжнародних інструментів прав людини та як відповідальність індивідів і груп в демократичному суспільстві» [8, с. 5].

В європейських країнах теми з демократичної громадянськості та прав людини включені в шкільні освітні програми, в основному, з 90-х років минулого століття. Європейці теж усвідомлюють проблеми, з якими стикається організація ефективної демократичної громадянської освіти. Так, К. Дьюер, описуючи організацію громадянської освіти в Німеччині, виокремлює такі проблеми в її розвитку: невизначений статус цієї дисципліни в шкільній програмі, надмірність регулятивного втручання з боку міністерств і відомств, а також адміністрацій шкіл щодо змісту і форм громадянської освіти, надмірний академізм, прагнення до самоізоляції та особливі проблеми для Східної Німеччини, де громадяни лишаються вірними цінностям соціалістичного минулого. З іншого боку, автор також перелічує проблеми притаманні майже всім європейським країнам: недостатність ресурсів (як кадрових, так і фінансових), поведінка політичних еліт, що суперечить громадянським чеснотам, зниження активності виборців, дефіцит інноваційних підходів до громадянської освіти, розрив змісту громадянської освіти з реаліями повсякденного життя та політичною практикою. Громадянська освіта в Україні теж має всі ці недоліки і проблеми навіть більшою мірою, ніж інші європейські країни, оскільки ми не маємо традиції суспільного життя за наявності демократичних політичних інститутів. До переваг громадянської освіти в Німеччині К. Дьюер відносить сучасні методи громадянської освіти: навчання на прикладах, проблемний підхід, використання суперечливих даних із судової практики різних країн, участь в громадянській освіті широкого кола громадських організацій, практична спрямування громадянської освіти, тобто надання учням можливості ознайомитися з діяльністю органів влади і громадських організацій.

У вироблення політики організації громадянської освіти в Україні важливо врахувати досвід такої організації в країнах постсоціалістичного та пострадянського простору, який ми розглянемо на прикладі Польщі і Литви. В Польщі громадянська освіта школярів і молоді розвивалася в дев'яностих роках минулого століття разом з глибокими соціально-економічними та політичними змінами, початок яким заклав рух «Солідарність». Спочатку це були ініціативи організацій і людей, які вбачали у впровадженні громадянської освіти в країні можливість сприяти формуванню громадянського суспільства і демократичних інститутів влади.

За часів соціалізму шкільна освіта в Польщі була монополізована державою, тому ініціативи щодо впровадження громадянської освіти належали, насамперед, організаціям «третього сектору», які різними засобами і в різних формах започатковували громадянську освіту у молодіжному середовищі –

готували викладачів, організовували дискусії серед учнів стосовно проблематики з прав і свобод людини, проводили конкурси на кращу програму громадянської освіти для вчителів та на кращу демократичну шкільну конституцію для учнів. У Варшаві було створено Центр громадянської освіти, який в 1995 році розробив програму навчального курсу для початкової школи. Ця програма містила питання щодо багатьох аспектів демократичних цінностей і інститутів, а саме: проблеми конституціоналізму, прав і свобод людини, механізмів їх захисту і практичного використання, проблематика громадянського суспільства і демократичної участі. У цій програмі були запропоновані інтерактивні методи навчання. Впродовж наступних п'яти років були підготовані 1500 викладачів з громадянської освіти. Навчання викладачів здійснювати як неурядові організації, так і Головний центр вдосконалення вчителів. В кінці 90-х років Центром була розроблена програма правової і громадянської освіти для основної (середньої) школи, видані підручники і методичні матеріали з громадянської освіти. На республіканському та місцевому рівнях постійно проводились конкурси, фестивалі та олімпіади з громадянської освіти. В межах виконання всесвітньої програми освіти в сфері прав людини Міністерством народної освіти Польщі було розроблено програми глобальної освіти в сфері прав людини у різних типах шкіл та визначено типи занять і курсів, присвячених проблемам з прав і свобод людини, для різних типів шкіл і класів. Були також організовані тренінги для інспекторів в царині захисту прав людини для аналізу статутів шкіл, розв'язання конфліктів, правового втручання та для дослідження дотримання прав дітей і молоді в школах. Крім того, були розроблені принципи дослідження прав школярів і на їх основі проведено дослідження в 320 школах стосовно порушення прав учнів. В результаті дослідження визначено чотири категорії прав, які порушувались найчастіше: право на вільний доступ до інформації, право на приватне життя (зокрема на приватну переписку), право вільно висловлюватися, право на свободу самовираження. На сьогоднішній день в Польщі регулярно проводяться тренінги для вчителів в царині захисту прав дітей і моніторинги порушень цих прав в школах.

Тематика прав і свобод людини в початковій і основній школі була включена в програму викладання дисципліни «суспільствознавство», яка є обов'язковим шкільним предметом. При цьому вчитель на власний розсуд визначає обсяг часу, що відводиться на громадянську проблематику. Моніторинг викладання суспільствознавства виявив, що заняттям з громадянської освіти вчителі присвячують не більше десяти-двадцяти уроків, що розцінюється експертами з громадянської освіти як серйозна загроза для якості освіти у сфері прав людини [8]. Оцінюючи стан громадянської освіти в Польщі, треба визнати, що громадянська освіта стала важливою складовою обов'язкової (інваріантної) частини шкільного навчання [9, с. 4-17].

Розвитку громадянської освіти приділяється значна увага також і в Литві. Впродовж останніх двох десятиліть в Литві проводилася цілеспрямована державна політика з провадження громадянської освіти. Про це свідчать ті політичні документи, що були розроблені на державному рівні, та достатній, на думку експертів, рівень фінансування громадянської освіти. Йдеться про такі

документи, як «Закон про освіту», «Стратегія освіти», «Довгострокова програма національного та громадянського виховання», «Програма правової освіти», «Програма соціалізації дітей і молоді». На початкових етапах громадянська освіта була більшою мірою орієнтована на формальне навчання. Однак після затвердження в 2006 році довгострокової програми громадянського та національного виховання акцент у громадянській освіті був перенесений на позакласні заходи, насамперед, на діяльність різних громадських організацій. На цю програму були виділені значні кошти (5 млн. літів або 1, 448 млн. євро). В цій програмі громадянська освіта розуміється не тільки в якості надання певних знань з прав людини, але і в якості формування «громадянського мислення», діяльності та традицій демократичної громадянськості. Сьогодні громадянське виховання і освіта є ключовою освітньою платформою. Воно здійснюється в таких формах: в сфері формальної освіти в 9 і 10 класах загальноосвітніх шкіл викладається обов'язковий предмет «Основи громадянського виховання»; також проблематика з прав і свобод людини і демократичної громадянськості інтегрована в зміст таких дисциплін, як історія, правознавство та етика. У Литві видається різноманітна методична література з питань громадянського виховання, проводяться курси підвищення кваліфікації для вчителів. Успішно адаптована і використовується в процесі громадянського виховання дітей програма Street Law, в рамках якої було видано навчальний посібник «Право для кожного». Для викладання прав людини застосовується розроблений у співробітництві з UNESCO «Путівник навчання правам людини», а також видання Ради Європи «Завдання навчання в сфері прав людини». Окрім того, громадянська освіта і виховання здійснюється у різноманітній неформальній діяльності школярів, наприклад, у шкільному самоврядуванні, участі у громадських організаціях та акціях, заняттях спортом тощо. На думку експертів, розвиток громадянської освіти, безумовно, мав велике значення для закріплення демократичних цінностей і формування демократичних політичних інститутів В Литві [10, с. 3-15].

Можемо зробити висновки щодо європейських стандартів громадянської освіти:

- сьогодні акцент в громадянській освіті робиться на формування демократичної громадянськості (Education for democratic citizenship);
- громадянська освіта має бути практично налаштована, що передбачає знайомство з діяльністю органів державної влади і громадських організацій, позакласних громадянських акцій і участі в громадських організаціях та введення учнівського самоврядування в школі;
- впровадження громадянської освіти передбачає підготовку і підвищення кваліфікації вчителів, моніторингу стану викладання дисциплін з громадянської освіти. Для цього необхідно створити державну інституцію, відповідальну за розробку програм, курсів, перепідготовку вчителів з громадянської освіти. Також до громадянської освіти необхідно залучити громадські організації, які можуть взяти на себе забезпечення участі школярів в їх роботі;

- громадянська освіта може бути окремим обов'язковим предметом для всіх загальноосвітніх шкіл або бути частинами програми обов'язкових дисциплін в якості окремих тем;
- громадянська освіта входить в навчальні плани всіх рівнів загальної шкільної освіти: початкової, основної та вищої шкіл;
- методи громадянської освіти мають бути інтерактивними, включати, наприклад, вивчення окремих прикладів порушення прав і свобод людини, проблемний підхід, роботу в групах з розробки певних суспільно значущих проектів тощо.

Європейський вибір України вимагає від освітньої політики впровадження європейських стандартів громадянської освіти. Хартія Ради Європи «Освіта для демократичного громадянства і освіта з прав людини» рекомендує країнам-членам включити в навчальні плани початкової (elementary), основної (secondary) та старшої школи (high school) дисципліни з демократичного громадянства та прав і свобод людини [див.: 11].

В незалежній Україні освіта перебуває в стані постійного реформування: змінюються зміст і форми освіти, її цілі та засоби. В перші десять років незалежності реформування освіти стосувалося насамперед переорієнтації її на інші цілі, зміни ідеології освіти. В якості останньої на перший план висувалося формування національної свідомості та патріотизму українців, їхньої відданості ідеалам незалежної і суверенної держави. Зазвичай цю функцію виконували такі гуманітарні дисципліни, як українська мова і література, історія України, і частково географія України.

З іншого боку, в українській освітній політиці формувалася думка про підсилення суспільствознавчої складової середньої освіти, насамперед, правової і громадянської її складової. Такою спробою розробки суспільствознавчої галузі в шкільній освіті було розроблення та викладання предмету «Людина і світ» на початку 90-х років, що викладався в загальноосвітніх школах як факультатив. В межах конкурсної програми «Трансформація гуманітарної освіти в Україні», організованої Міністерством освіти України і Міжнародним фондом «Відродження», були надруковані перші експериментальні навчальні посібники для середніх навчальних закладів «Людина і світ» (8-й кл.), «Людина і суспільство» (9-й кл.), «Людина в сучасному світі» (10–11 кл.) та «Світ сучасної людини» (9–10 кл.), які були призначені, насамперед, для таких нових організаційних форм середньої освіти, як гімназії, колегіуми і ліцеї, в основному для профільного (спеціалізованого) навчання.

Вперше у Державному стандарті освіти 2004 р. всі ці предмети разом з історією були об'єднані у спеціальну окрему освітню галузь – «Суспільствознавство». Суспільствознавство почало визначатися як різноманітний набір «комплексу навчальних дисциплін, покликаних закласти у свідомість учнів основи філософського, культурологічного, правового, політичного, громадянського та інших відгалужень знань» (див.: 12). Проте в цьому документі бракує чіткого розрізнення дисциплін на культурознавчі, правові, політичні, громадянські тощо. Не знайдеш тут також і чіткого

визначення базових (інваріантних) і варіативних предметів з громадянської освіти. Як результат, в практиці впровадження цього державного стандарту в загальноосвітніх школах в якості базових предметів в основній і старшій школі «прижилися» такі як «Правознавство» та «Людина і світ».

Предмет «Основи правознавства» був введений в навчальні плани шкільної освіти зразу після набуття Україною незалежності. Першим кроком у цьому напрямі стала розробка у 1992 р. колективом юристів і вчителів навчальної програми дисципліни «Основи правознавства», яка з 1995 р. стала обов'язковою для 9-х класів загальноосвітніх шкіл. З 2002/2003 навч. року запроваджувалось і викладання курсу «Правознавство» в 10-11 класах спеціалізованих шкіл та в класах з поглибленим вивченням правознавства, що призвело до розробки цілої низки підручників з правознавства. Помітною зміною у структурі шкільної правової освіти, що свідчить про зміцнення позицій правознавства у навчальному плані, стало введення з 2009/2010 навчального року в 9-х класах загальноосвітніх навчальних закладах нового предмета – «Правознавство. Практичний курс» (автори програми О.Пометун, Т.Ремех) та запровадження з 2010/2010 навчального року в 10-х класах загальноосвітніх навчальних закладів викладання предмета «Правознавство» теоретичного спрямування. У 10-11 класах суспільно-гуманітарного профілю з 2010/2011 навч. року викладається курс «Правознавство» профільного рівня, що передбачає вивчення теорії держави, теорії права, історичного процесу становлення української державності, положень галузевого законодавства України (автори програми С.Ратушняк, Т.Ремех).

В Україні завдяки підтримці західних фондів та інститутів були здійснені проекти «Освіта для демократії» 2000-2003, «Громадянська освіта – Україна» 2005-2008, «Сприяння розвитку освіти для демократії в Україні» 2008-2011, «Дослідження дискурсу громадянської освіти та його вплив на політичну культуру молоді» 2012 та інші, присвячені дослідженню стану і перспектив громадянської освіти в Україні. Ці дослідження сприяли появі публічного дискурсу громадянської освіти в Україні і вплинули на формування шкільних дисциплін з даної тематики та сприяли створенню концепції громадянської освіти. Міністерство освіти та науки розробило проект Концепції громадянської освіти та науки в Україні та запропонувало заходи щодо реалізації цієї концепції. Проект цієї концепції було оприлюднено МОН 29 листопада 2012 року та стало предметом обговорення освітянської громадськості. Це свідчить про усвідомлення владноможців того факту, що без активного громадянина не існує демократії, а тому виховання демократичних цінностей стає необхідною умовою демократизації українського суспільства і становлення громадянського суспільства. Ця концепція вже узагальнила досвід громадянської освіти, що існував в Україні та запропонувала нові орієнтири. В проекті формулюються мета та завдання громадянської освіти, її складові, до яких входить і знання політичної системи України:

«Мета громадянської освіти та виховання - сформувати свідомого громадянина, патріота, професіонала, тобто людину, якій притаманні особистісні якості й риси характеру, світогляд і спосіб мислення, почуття, вчинки та поведінка, спрямовані на саморозвиток та розвиток демократичного

громадянського суспільства в Україні. Вони мають органічно поєднуватись з потребою й умінням діяти компетентно й технологічно.

Мета громадянської освіти та виховання конкретизуються через систему завдань

- формування політичної та правової культури засобами громадянської освіти, яка забезпечує знання про політичні системи та владу на всіх рівнях суспільного життя, про закони та законодавчі системи; виховання поваги до Конституції України, законодавства, державної мови;
- розвиток критичного мислення, що забезпечує здатність усвідомлювати та відстоювати особисту позицію в тих чи інших питаннях, вміння знаходити нові ідеї та критично аналізувати проблеми, брати участь у дебатах, вміння переосмислювати дії та аргументи, передбачати можливі наслідки дій та вчинків;
- визнання й забезпечення в реальному житті прав людини як гуманістичної цінності та єдиної норми всіх людей без будь-яких дискримінацій, на чому будується відкрите, демократичне, громадянське суспільство;
- усвідомлення взаємозв'язку між ідеями індивідуальної свободи, прав людини та її громадянською відповідальністю;
- формування національної свідомості, належності до рідної землі, народу; визнання духовної єдності поколінь та спільності культурної спадщини; виховання почуття патріотизму, відданості у служінні Батьківщині;
- утвердження гуманістичної моралі та формування поваги до таких цінностей як свобода, рівність, справедливість;
- формування соціальної активності і професійної компетентності особистості на основі соціальних умінь: готовність до участі у процесах державотворення, здатність до спільного життя та співпраці у громадянському суспільстві, готовність взяти на себе відповідальність;
- здатність розв'язувати конфлікти у відповідності з демократичними принципами, здатність до самостійного життєвого вибору на основі гуманістичних цінностей; формування працелюбності особистості, відповідальності за свої дії;
- уміння визначати форми та способи своєї участі в житті суспільства, спілкуватись з демократичними інститутами, органами влади, захищати і підтримувати закони та права людини, бути обізнаним у способах соціального захисту;
- формування інтеркультурного менталітету, сприйнятливості до культурного плюралізму, загальнолюдських цінностей, толерантного ставлення до інших культур і традицій;
- вироблення негативного ставлення до будь-яких форм насильства; активне попередження тенденцій до виявлення деструктивного націоналізму, проявів шовінізму, фашизму, месіанських настроїв» [див.: 13]

Аналіз проекту концепції громадянської освіти в Україні демонструє дуже широке розуміння мети та завдань громадянської освіти та, по суті, перетворює всі предмети загальноосвітньої школи, за винятком фізично-математичної

галузі, в провідників громадянської освіти. Така розпорошеність громадянської освіти по різних предметах, з одного боку, має позитивний сенс, оскільки дозволяє багато суспільствознавчих і гуманітарних дисциплін спрямовувати на виховання активного громадянина і демократичного громадянства, а, з іншого боку, має і свій суттєвий недолік, оскільки розмиває громадянську проблематику і не створює якогось цілісного уявлення про громадянськість. Громадянська освіта в цьому документі розуміється радше в старому сенсі як така, що включає широке коло знань про соціальні норми поведінки, способи розв'язання соціальних конфліктів, правові засади держави, політичні та законодавчі системи тощо, та не акцентує увагу на демократичній громадянськості. В концепції в якості мети пропонується «формування свідомого громадянина», але й «патріота» і «професіонала». Тут треба визначитися, що професійну освіту здійснюють спеціалізовані предмети в школах, професійно-технічних училищах та ВНЗ, а змістом громадянської освіти є, насамперед, навчання правам і свободам індивіда, їхньої реалізації та захисту в демократичному суспільстві.

Патріотизм як відданість рідній землі, шанування її традицій та культури і мови став наскрізною метою гуманітарної, зокрема, історичної освіти в Україні, про що свідчить аналіз навчальних програм та підручників з історії, що здійснений в рамках проекту «Дослідження дискурсу громадянської освіти та його вплив на політичну культуру молоді» 2012 р. громадською організацією «Центр дослідження суспільства» при підтримці Міжнародного фонду «Відродження» (див.14). В підручниках з історії для українських шкіл переважає «етніцистський», а не громадянський образ і розуміння нації. Патріотизм в громадянському аспекті полягає у відданості демократичній Конституції і демократичним інститутам влади, визнання рівності всіх перед законом та боротьбу проти дискримінації громадян за расовими, етнічними, національними, гендерними, майновими тощо ознаками, а не у виправданні будь-яких, в тому числі, і недемократичних дій влади. В українській масовій свідомості державність більше асоціюється з незалежністю, а не з демократичністю її інститутів. Проблема громадянської освіти в Україні полягає в тому, що автори дослідження дискурсу громадянської освіти називають невідповідністю теорії українським реаліям (15, с. 19). Дійсно, в Україні демократичні інститути ще не працюють належним чином, наявні недемократичні політичні практики, корупція, неформальні форми реалізації своїх інтересів, порушення Конституції не тільки серед звичайних людей, але й владноможців. Тому громадянська освіта радше дає знання належного, того, як повинно бути. Але це не є аргументом на користь її неефективності, оскільки як раз розрив між реальністю та європейськими цінностями і спонукає до втілення останніх. Те, що демократія існувала та й існує в якості цінностей (ідеалів), доводить інституалізація ліберально-демократичних ідей в історії еволюції західноєвропейських країн. Від демократичних цінностей до їхньої інституалізації – ось яким був шлях західноєвропейської демократії. Творці Французької республіки або батьки-засновники Американської демократії і Конституції усвідомлювали свою діяльність саме як боротьбу за реалізацією ідеалів (цінностей) фундаментальних прав і свобод людини, рівності всіх перед

законом, «свободи, рівності, братерства». В якості цінностей можуть виступати також інститути іншої держави, які слугують взірцями для становлення демократичних інститутів в певних державах та країнах. Так, не тільки ідеї Дж.Локка, але й британські політичні інститути постали для творців американської держави та конституції в якості взірців.

Документи МОН, насамперед, Концепція громадянської освіти, свідчить про невизначеність особливості громадянської освіти, її відмінності від правової і політичної освіти. Правова і політична освіта надає, насамперед, знання права і політичних інститутів (європейських та національних або у порівнянні). Громадянська освіта вчить користуватися ліберально-демократичними правами і свободами і виходить за межі правової і політичної освіти, хоча й включає проблематику останніх в свій зміст.

В концепції громадянської освіти превалює таке розуміння її змісту, яке ґрунтується на бажанні і можливості охопити всі аспекти соціалізації учня. Звичайно, таку можливість можна реалізувати шляхом введення в українській загальноосвітній школі міждисциплінарного, інтегрального курсу, який включав би всі виміри громадянської освіти (правовий: Конституція, законодавство України, в тому числі і законодавство для молоді, політичний – права і свободи особистості, демократичні способи їх захисту, громадянське суспільство та його складові, політична система України; соціальний: соціалізація індивіда, відносини індивіда з соціальними інститутами, соціальні конфлікти та способи їх вирішення, соціально-економічні права та форми їх захисту). Але така широка проблематика курсу не дозволяє чітко визначити теми, що стосуються демократичної громадянськості. Тому було б доцільним саме розробка курсу з демократичної громадянськості і прав людини в якості сучасного європейського напрямку громадянської освіти. В країнах з усталеними демократичними інститутами і цінностями викладається наскрізний (тобто обов'язковий для початкової, основної і старшої школи) курс з прав людини і демократичного громадянства. Наприклад, у Франції такий курс називається «Громадянські права і відповідальність». Ще більш необхідним є введення такої дисципліни в країнах із ще нерозвинутими демократичними інститутами та цінностями.

Розуміння цієї необхідності сприяло створенню програми, підручника та методичних рекомендацій до курсу «Громадянська освіта» для 9-11 класів загальноосвітньої школи в рамках проекту «Освіта для демократії в Україні». Цей курс пройшов певні ступені інституалізації: Програма була рекомендована МОН України в 2001 році, підготовлений та опублікований навчальний посібник для учнів 9-11 класів «Громадянська освіта» (К.: Генеза, 2002), посібник для вчителів «Громадянська освіта: книга для вчителів» (Львів, Тека, 2002), створені центри і пункти з громадянської освіти в більшості областей України. Але базовим (інваріантним) курсом для загальноосвітніх шкіл він не став. В рамках проекту «Громадянська освіта – Україна» також були розроблені методичні рекомендації для вчителів з викладання курсу «Громадянська освіта» в таких навчальних посібниках: «Громадянська освіта: методичний посібник для вчителя» (К.: ЕТНА, 2008); «Громадянська освіта: теорія і методика навчання» (К.: ЕТНА, 2008). Вони містять достатньо матеріалів для

впровадження курсів з громадянської освіти в загальноосвітній школі. Проблемним аспектом всіх цих програм і підручників є як раз їх всеохопність на шкоду чіткого акцентування проблематики з прав людини і демократичної громадянськості.

Попри великий об'єм напрацювань стосовно програм і методичних рекомендацій до громадянської освіти в українському освітянському середовищі інституалізація курсів з громадянської освіти не призвела до його впровадження в якості обов'язкового предмету в основній та старшій загальноосвітній школі. Тобто базового курсу з громадянської освіти для середньої освіти в Україні не пропонується, про що свідчать типові навчальні плани, розроблені МОН України.

Можливо, цей недолік може компенсувати обов'язковий курс «Я і Україна», запропонований для 1-4 класів загальноосвітньої школи? Тим більше, що для 3-4 класів цей курс має направленість «Громадянська освіта». Аналіз програми і підручника для 4 класу (автори Байбара Г.М. і Бібік Н.М.) показує, що до громадянської освіти в них має відношення тільки тема «Правопорушення», в якій розкриваються притаманні дітям порушення правових норм, при цьому мова не йде про порушення громадянських прав і свобод. Права людини та «Загальна декларація прав людини ООН» згадуються тільки в невеличкому параграфі «Радість життя» (саме в цьому ракурсі розуміють право на життя розробники підручника). Всі інші теми присвячені патріотичному вихованню, а саме: державні, релігійні і народні свята в Україні, державні символи України, історичні пам'ятки України, українська державна мова, народні українські промисли тощо [16, с.13, с. 40-49].

Зміст підручника свідчить про те, що цей курс не може стати основної для громадянської освіти, оскільки завдання його інше – виховати патріота і законслухняного громадянина. Про це свідчить таке викладення матеріалу, яке прямо суперечить європейським демократичним цінностям толерантності, свободи совісті, громадянському розумінні нації. Український народ і нація трактується як велика родина, що має єдину мову, культуру, релігію, ритуали, хліборобські традиції. Таке «етніцистське» розуміння української нації не сприяє формуванню демократичної громадянськості, яке можливо тільки в умовах, коли права, свободи, чесноти громадян не прив'язуються до певних етнічних, національних, соціальних тощо спільнот. Не можна ототожнювати демос і етнос, а також плекати образ нації як єдиної родини і великого села. Це не є завданнями громадянської освіти. Тому проблема впровадження наскрізного курсу з громадянської освіти хоча б в основній і старшій школі стає ще більш необхідною.

Більше можливостей для впровадження громадянської освіти має профільне навчання та спеціалізовані школи. Профільне навчання полягає у введенні спеціалізації та, відповідно, спеціалізованих (профільних) предметів для «забезпечення умов для якісної освіти старшокласників у відповідності з їхніми індивідуальними нахилами, можливостями, здібностями і потребами, забезпечення професійної орієнтації учнів на майбутню діяльність, яка користується попитом на ринку праці, встановлення наступності між загальною середньою і професійною освітою, забезпечення можливостей постійного

духовного самовдосконалення особистості, формування інтелектуального та культурного потенціалу як найвищої цінності нації» [див.: 17]. Організація профільного навчання може бути різною: загальноосвітня школа (гімназія, коледж, ліцей) може бути профільною (спеціалізованою) із поглибленим вивченням іноземних мов, спортивної підготовки, з комп'ютерних технологій, з поглибленою гуманітарною та правовою підготовкою тощо, профільними можуть і повинні бути (за проектом Концепції профільного навчання) класи в загальноосвітній школі. В Україні є досвід успішного профільного навчання саме у формі спеціалізованих шкіл, чому прикладами є Гуманітарний ліцей при Національному університеті ім. Т.Шевченка, Києво-Могилянський колегіум, Києво-Печерський ліцей «Лідер», школи спортивного резерву, інші профільні навчальні заклади. Але розповсюдження профільного навчання на всі загальноосвітні заклади України поставило певні питання і стикнулося з проблемами. В сільській місцевості дуже важко забезпечити профілізацію навчання з причин малої кількості учнів і класів, відсутності кадрового складу і матеріально-технічного забезпечення. Це вимагає таких заходів, як створення освітніх округів і опорної школи (як правило в районному місті), що потребує вирішення проблеми з доставкою учнів сільських шкіл до опорної школи. В умовах відсутності достатніх ресурсів (фінансових, технічних, кадрових) для реалізації цього проекту профілізації, він часто впроваджується формально шляхом «призначення» і введення адміністрацією школи певного профілю для всього класу і певних навчальних дисциплін, які здатні забезпечити наявний кадровий склад. Тут вже не приходиться говорити про індивідуальний вибір учнів певного профілю навчання та певних вибіркового предметів та факультативів. Цей проект потребує й підготовки і перепідготовки кадрів, вчителів, які б могли читати профільні предмети.

Як демонструє аналіз затверджених МОН стандартів базової і повної середньої освіти, дисципліни суто з громадянської освіти не входять у склад базових [див.: 18]. Дисципліни з громадянської освіти в основному є або вибірково, або факультативними (не обов'язковими), а тому не охоплюють учнів всіх загальноосвітніх шкіл в Україні. Такі важливі для громадянської освіти теми, як «Політична система України», «Законодавство для молоді», «Молодь в урядових програмах» для старшої школи, та тематика виборчого процесу для основної школи входять складовими частинами у вибірково та факультативні дисципліни. Вибіркові дисципліни передбачають вибір двох курсів із запропонованих декілька курсів, а факультативні дисципліни не є обов'язковими і відбуваються тільки при наявності групи учнів (не менш ніж 15 осіб), які виказали бажання поглибити знання з певної освітньої галузі.

Список курсів за вибором для профільного навчання суспільно-гуманітарного напрямку:

Курс «Живи за правилами» - 7 клас (автор-укладач Ремех Т.О.)
(Шкільний світ, Історія України, №28, липень 2010 р., Збірник навчальних програм для учнів 1-9 класів основної школи та 10-11 класів

суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. Київ. – 2010. – С.9 -14)

Курс «Правовідносини та судочинство Запорозької Січі» - 9 клас (автори: Поліщук А., Цирульник Л.) (Шкільний світ, Історія України, №28, липень 2010 р., Збірник навчальних програм для учнів 1-9 класів основної школи та 10-11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. Київ. – 2010. – С.15 -17);

Уроки для стійкого розвитку (автори: Пометун О.І., Сущенко І.М.) – 8 клас (Шкільний світ, Історія України, №28, липень 2010 р., Збірник навчальних програм для учнів 1-9 класів основної школи та 10-11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. Київ. – 2010. – С.81 -84);

Вчимося бути громадянами (автори: Вербицька Поліна, Войтенко Олександр, Мисан Віктор) – 7(8) клас (Шкільний світ, Історія України, №28, липень 2010 р., Збірник навчальних програм для учнів 1-9 класів основної школи та 10-11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. Київ. – 2010. – С.46 -49);

Основи культури гендерної рівності: ми різні – ми рівні (укладачі: Бакка Т.В., Євтушенко Р.І., Мелещенко Т.В., Семиколєнов В.М., Семиколєнова.О.І) – 9 (10-11) клас (Шкільний світ, Історія України, № 40, жовтень 2010)

Ми – громадяни України (авторський колектив: Вербицька Поліна, Пометун Олена, Костюк Ірина) – 9 (10) клас (Шкільний світ, Історія України, №28, липень 2010 р., Збірник навчальних програм для учнів 1-9 класів основної школи та 10-11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. Київ. –2010. – С.40 -45);

Громадянська освіта - основи демократії (авторський колектив: Бакка Т.В., Ладиченко Т.В., Марголіна Л.В.) – 11 клас (Шкільний світ, Історія України, № 4, січень 2011)

Конституційне право України (автори: Галенко М.В., Куцакові О.І.) – 10 (11) клас (Шкільний світ, Історія України, № 40, жовтень 2010).

Досліджуючи гуманітарне право – 10 (11) клас (автори: Бакка Т., Євтушенко Р., Ремех Т.)(Журнал "Історія в школах України", 2006 р, №6)

Основи відновного правосуддя (за заг.ред О.М.Левчишиної) – 10 (11) клас (Збірник навчальних програм для учнів 1-9 класів основної школи та 10-11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. Київ. –2010. – С.22 -25);

Світ юридичної професії (автори: Спосіб В.Г., Левицький В.В.) – 10 клас (Збірник навчальних програм для учнів 1-9 класів основної школи та 10-11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. Київ. –2010. – С.19 -21);

Історія держави і права України – 10 (11) клас (Шкільний світ, Історія України, №28, липень 2010 р.,

Права людини (автори: Ремех Тетяна, Пометун Олена) (Збірник навчальних програм для учнів 1-9 класів основної школи та 10-11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. Київ. – 2010. – С.19 -21).

Права людини в Україні (автор: Ремех Тетяна) (Збірник навчальних програм для учнів 1-9 класів основної школи та 10-11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. Київ. – 2010. – С.22 -24).

Вищезазначені курси призначені, як про це свідчить наведений список, для профільного навчання суспільно-гуманітарного напрямку і запроваджені в спеціалізованих гуманітарних, правових, економіко-правових ліцеях і гімназіях. Учні решти загальноосвітніх шкіл в Україні (особливо в сільській місцевості) не мають змоги долучитись до цих знань.

Аналіз програм з цих предметів профільного навчання показав, що вони дійсно містять такі компоненти як «Законодавство для молоді» і «Політична система в Україні» в старшій школі, та проблематику з виборчого процесу в основній школі якщо не у формі окремо визначених тем, але в якості складових певних тем. Так, в програмі курсу «Живи за правилами» в Розділі 1 «Влада і закон» передбачено висвітлення питання «Законодавство для молоді» [див.19]. Але цей курс викладається для учнів основної школи. В програмі курсу «Основи демократії» висвітлюється тематика політичної системи в Україні і знаходить місце проблематика громадянської освіти, а саме: права і свободи особистості в демократичному суспільстві та їх класифікація, громадянські, політичні, соціальні та культурні права, громадянське суспільство та його складові, демократичні інститути і способи відстоювання своїх прав, виборчий процес [див.: 20]. В програмі курсу «Ми – громадяни України» для основної школи містяться тематика громадянської освіти, а також додаються теми з громадянського суспільства та виборчого процесу [див.: 21]. В програмі курсів «Права людини» та «Права людини в Україні» передбачається викладання таких тем, як «права і свободи особистості», «громадянське суспільство», «правова держава», розглядається проблематика політичного устрою і політичної системи в Україні [див.: 22]. Але компоненти «Молодь в урядових програмах» навіть ці вибіркові предмети не містять. Також в програмах вищезазначених курсів для старшої школи не включений такий компонент як «Законодавство для молоді».

Висновок:

Тематика навчальних програм вибіркових курсів для профільного навчання дозволяє включити компоненти «Законодавство для молоді», «Молодь в урядових програмах» та «Політична система в Україні» для учнів старшої школи та компонент «Виборчий процес» - в програми для основної школи при умові розробки конкретних питань щодо цієї проблематики і завдань для самостійної роботи учнів.

Для профільного навчання правового напрямку в старшій школі розроблений базовий курс «Правознавство», тематика якого теж дозволяє

включити компоненти з політичної системи в Україні, законодавства для молоді та проблематику «Молодь в урядових програмах», враховуючи, що цей курс передбачає загальну кількість годин на тиждень – 3 години. Для класів правового профілю чинною є програма авторів Ремех Т.О., Ратушняка С.С. «Правознавство. 10-11 класи (профільний рівень)». Програма розрахована на 105 год. протягом навчального року (3 год. на тиждень) [див. 23]. Для учнів 10 класів правового та економічного профілів рекомендується підручник автора Наровлянського О. Д. Правознавство. Підручник для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів (профільний рівень). – К., «Грамота». – 2010.

Враховуючи, що більшість учнів навчається в Україні в загальноосвітніх навчальних закладах, а не в спеціалізованих школах суспільно-гуманітарного напрямку, необхідно розглянути можливість включення цих компонентів в базові навчальні дисципліни, які є обов'язковими та інваріантними для всіх українських шкіл. Це такі дисципліни:

«Правознавство. Практичний курс» для основної школи (9 клас). Розробники програми О.Пометун, Т.Ремех. За навчальним планом загальна кількість годин – 35, 1 година на тиждень. Підручники, рекомендовані МОН: О.І. Пометун, Т.О. Ремех. Правознавство. Практичний курс. – К., «Літера ЛТД», 2009; В.Л. Сутковий, Т.М. Філіпченко. Правознавство. Практичний курс. – К., «Генеза», 2009; О.Д. Наровлянський. Правознавство. Практичний курс. – К., «Грамота», 2009.

«Правознавство» для старшої школи (10 клас). Розробники програми І.І.Котюк і Н.Й. Палійчук. За навчальним планом – 35 годин, 1 година на тиждень. Підручники, рекомендовані МОН: Філіпенко Т., Сутковий В., Гавриш С.. Правознавство. Підручник для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів (рівень стандарту, академічний рівень).. – К., «Генеза», 2010. Наровлянський О.. Правознавство. Підручник для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів (рівень стандарту, академічний рівень).– К., «Грамота», 2010.

Аналіз навчальних програм з курсів «Правознавства» для 9 та 10 класу, які входять до стандарту державної освіти і складають інваріантну складову для загальноосвітніх шкіл.:

В Програмі з «Основ правознавства» для 10 класу зазначено, що **Метою курсу** є формування системного уявлення в учнів про державу та право як основні засоби впорядкування суспільних відносин та вміння використовувати їх у практичному житті.

Завданнями, реалізація яких забезпечить досягнення означеної мети, є:

- 1) ознайомити учнів з основами теорії держави та права і на цій основі сформуванню їхнє уявлення про державно-правові реалії України;
- 2) поглибити знання учнів про виникнення, типи та форми держави, історію розвитку української державності, сучасну українську державу та її органи;

3) поглибити знання учнів про соціальні норми, сформувати системне уявлення про правові норми, галузі права, правовідносини, правопорядок, правопорушення та юридичну відповідальність;

4) сформувати системне уявлення про способи підтримання правопорядку, механізми захисту прав і свобод;

5) виховувати переконаність у необхідності дотримання правових норм, непримиренність до протиправної поведінки;

6) виробити в учнів уміння аналізувати суспільно-політичні події, користуватися правовими актами, юридичною літературою;

7) формувати в учнів навички діяти згідно з нормами права у конкретних життєвих ситуаціях;» [див.: 24].

Уже в такому формулюванні мети і завдань ми знаходимо позиції щодо формування знань про демократичні права і свободи громадян. Але, судячи зі змісту програми, вона більш налаштована на виховання поваги закону і лояльності до існуючої влади, на формування пасивного громадянства (знання права та політичних інститутів держави), ніж на формування активного громадянства, яке передбачає знання демократичних прав і свобод та способів їх реалізації та захисту. В програмі тільки дві теми з 25 тем (Тема 4. «Особа, суспільство, держава» в першій частині дисципліни та Тема 2. «Основні права, свободи та обов'язки громадян» в третій частині програми) присвячені розгляду питань, що таке громадянин і громадянство. Цим темам відводиться всього 3 години (3 уроки) з 35 годин курсу (2 години на четверту тему та 1 годину на другу тему). В Програмі явно не вистачає громадянської складової освіти, яку можна розкривати на основі введення тематики, яка б узагальнювала європейський досвід боротьби за демократичні цінності та інституалізацію цих цінностей в демократичних інститутах влади. Програма перевантажена теоретичними темами стосовно історії та теорії держави і права, викладанням різних галузей права. Тематика з історії української державності вже є присутньою в програмах та підручниках з історії. Підручники, які затверджені МОН України в якості базових для правової освіти, теоретично перевантажені. Стосовно компоненту «Законодавство для молоді», то ця тематика присутня у формі таких питань, як адміністративна відповідальність неповнолітніх (тема «Адміністративне право»), кримінальна відповідальність неповнолітніх (тема «Кримінальне право»), цивільно-правова відповідальність неповнолітніх (тема «Цивільне право»), особливості прийому на роботу неповнолітніх (тема «Трудове право»). Бракує підготовки з тематики громадянських політичних прав і свобод (виборчого права, прав на свободу слова, організацій тощо), яку необхідно б було ввести, враховуючи, що ще в школі учні отримують паспорт і громадянство України.

Навчальна програма з правознавства для 9 класу має більш потужну громадянську складову і практичне спрямування. В ній прописана така мета та завдання курсу: «**Метою** курсу є забезпечення умов для формування елементів правової культури, правових орієнтирів та правомірної поведінки учнів. **Завданнями**, реалізація яких забезпечить досягнення означеної мети, є:

1) познайомити учнів з правом, його важливою роллю в житті суспільства, сприяти усвідомленню ними найбільш важливих понять і термінів юридичної науки;

2) сприяти формуванню у дітей фундаментальних цінностей, таких як права та свободи людини і громадянина, демократія, активна громадянська позиція й інші, що складають основу демократичної правової держави і громадянського суспільства в Україні;

3) виробити в учнів уміння: використовувати правові знання для реалізації і захисту своїх прав, свобод та законних інтересів; оцінювати і регулювати свої взаємини з іншими; здійснювати вибір моделі поведінки у повсякденних життєвих ситуаціях, орієнтуючись на норми права, що стосуються неповнолітніх; опрацьовувати окремі положення нормативно-правових актів; застосовувати на правовому матеріалі критичне мислення, аналіз, синтез, оцінку, рефлексію, уміння спілкуватись, дискутувати, розв'язувати проблеми; сформуванати навички правомірної поведінки;

4) прищепити дев'ятикласникам інтерес до права, заохотити їх до свідомого використання, застосування й дотримання правових норм.» [див. 25].

Зміст цієї дисципліни відображають такий поділ на розділи:

Розділ 1. Правила і закони у твоєму житті.

Розділ 2. Ти — людина, значить маєш права.

Розділ 3. Ти і цивільно-правові відносини.

Розділ 4. Закони в житті твоєї сім'ї.

Розділ 5. Твої права у трудових відносинах.

Розділ 6. Твої орієнтири в адміністративному та кримінальному праві.

Розділ 7. Твоя подорож у світ юридичних професій.

Кожний розділ поділений на теми. Громадянській освіті присвячений другий розділ програми, який включає такі теми:

Розділ 2. Ти — людина, значить маєш права (5 годин)

Що таке права і свободи людини. Загальна декларація прав людини. Види прав і свобод людини. Конвенція ООН про права дитини. Як захищаються права і свободи людини в Україні й світі

*Розтлумачує поняття «права і свободи людини», описує види прав і свобод людини і наводить приклади.
Називає міжнародні документи з прав людини і прав дитини.
Пояснює чому права дитини виділені в окрему категорію прав.
Аналізує зміст окремих статей Загальної декларації прав людини, Конвенції ООН про права дитини.
Пояснює які органи й організації покликані захищати права і свободи людини.
Аналізує правові ситуації, використовуючи окремі положення міжнародних документів з прав людини.
Висловлює власні судження про значення захисту прав людини і громадянина в Україні*

<p><i>Що означає бути громадянином держави. Як набуття громадянства України. Як визначається громадянство дітей. За яких підстав припиняється громадянство України</i></p>	<p><i>Розтлумачує поняття «громадянство» і розрізняє статус громадянина, іноземця, особи без громадянства. Називає підстави набуття й припинення громадянства України. Розв'язує правові ситуації щодо набуття громадянства дітьми. Оцінює важливість та правове значення юридичного зв'язку особи та держави</i></p>
<p><i>Конституційні права і свободи людини і громадянина. Як реалізувати та захистити права і свободи. Які основні обов'язки закріплює Конституція України</i></p>	<p><i>Називає основні права і свободи людини та громадянина. Коментує окремі статті II розділу Конституції України, пояснюючи юридичний зміст окремих конституційних прав і свобод людини і громадянина. Описує конституційні обов'язки громадян України. Аналізує правові ситуації щодо дотримання чи порушення основних прав та свобод людини і громадянина. Оцінює необхідність реалізації громадянином конституційних прав і свобод і виконання обов'язків</i></p>
<p><i>Право на освіту в Україні. Які середні навчальні заклади існують в Україні. Якими є права та обов'язки учнів, вчителів і батьків у навчальному процесі</i></p>	<p><i>Пояснює юридичний зміст права на освіту в Україні та висловлює судження щодо його важливості для людини. Наводить приклади навчальних закладів, в яких можна здобути середню освіту і розповідає про їх відмінності. Називає учасників навчально-виховного процесу і описує, використовуючи положення нормативних актів, їх окремі права та обов'язки. Моделює та розв'язує правові ситуації, пов'язані з правами і обов'язками учасників навчально-виховного процесу. Висловлює власні оцінки взаємовідносин і поведінки учасників навчально-виховного процесу в життєвих ситуаціях</i></p>
<p><i>Як громадяни беруть участь у житті демократичної держави. Що таке самоврядування. Громадські об'єднання та дитячі організації. Демократія у шкільному житті</i></p>	<p><i>Пояснює поняття «демократія» і розповідає про форми участі громадян у житті демократичної держави. Розтлумачує поняття самоврядування, оцінює важливість участі громадян у вирішенні загальнодержавних питань та питань місцевого значення.</i></p>

	<p><i>Наводить приклади дитячих і громадських організацій в Україні і розповідає про їх діяльність.</i></p> <p><i>Досліджує демократичні процеси у житті навчального закладу, функціонування органів учнівського самоврядування, моделює демократичні процедури прийняття колективних рішень.</i></p> <p><i>Формулює власну позицію щодо громадянської активності особи</i></p>
<p>Узагальнення (1 година)</p>	

Але такий насичений зміст ще потрібно вмістити в 5 годин навчального часу. Основна проблематика цього курсу стосується правової освіти, оскільки це його основне призначення. Варто звернути увагу на форми самостійної роботи та інноваційні методи навчання, які запропонували автори цієї програми і підручника для 9 класу О.І.Пометун і Т.О.Ремех. Ці форми і методи можуть і повинні, на нашу думку, застосовуватися викладачами з предметів громадянської освіти, оскільки вони формують практичні навички стосовно реалізації своїх прав (наприклад, написання договорів при прийомі на роботі, створення статуту громадянських об'єднань тощо) [див. 26].

Стосовно висвітлення тематики з політичної системи в Україні, то вона не увійшла в якості окремої теми в програми з правознавства, а тільки зачіпається в інших темах, а саме: в темі про органи державної влади в Україні (програма для 9 класу) і в темі 3 «Особливості організації державної влади і місцевого самоврядування» частини третьої «Основи публічного права в Україні» в програмі з правознавства для 10 класу загальноосвітніх шкіл. Стосовно уроків з демократичної громадянськості та прав людини, то викладач може присвятити цим темам 5 уроків з 35.

Важливе значення для висвітлення компонентів громадянської освіти має узагальнюючий суспільствознавчий базовий курс для 11 класу загальноосвітньої школи «Людина і світ». Дійсно в структурі навчальної програми цього предмету ми знайшли знання про права і свободи людини, демократичні способи їх реалізації та знання з політичної системи України. Вони висвітлені в структурі програми в таких темах: [див.: 27].

<p>Тема УІІ. Права, свободи та відповідальність</p>	
<p>Права людини в історії людства.</p> <p>Еволюція уявлень про права людини в історії людства.</p> <p>Поняття прав і свобод людини.</p> <p>Покоління прав людини.</p> <p>Сутність стосунків між людиною та державою.</p> <p>Права та відповідальність</p>	<p>Учень (учениця):</p> <p><i>розуміє поняття «права людини»;</i></p> <p><i>характеризує еволюцію уявлень про права людини;</i></p> <p><i>аналізує покоління прав людини та історичну зумовленість виникнення перших документів, що фіксують права людини;</i></p> <p><i>порівнює загальне і відмінне у</i></p>

<p>людини і громадянина. Відповідальність держави перед людиною. Дотримання прав і відповідальність.</p>	<p><i>правах і свободах людини; аналізує та висловлює свою думку щодо основних свобод громадянина; пояснює права громадянина і права людини як невід'ємні і набуті; розрізняє фундаментальні і громадянські права; застосовує на прикладах право людини на вибір; висловлює судження щодо толерантності та свободи віросповідання; оцінює ступінь демократичності суспільства і держави відносно гарантованості громадянських і політичних прав і свобод; тлумачить права людини як норму життєдіяльності і розвитку індивідуальних якостей особистості; вміє використовувати власні права і розуміє власну відповідальність перед суспільством, що забезпечило його правами; зіставляє власну відповідальність за свої вчинки і дотримання прав.</i></p>
--	---

Тема VIII. Громадянське суспільство

<p>Поняття громадянського суспільства. Суть, атрибути та функції громадянського суспільства. Громадянське суспільство в Україні.</p>	<p>Учень (учениця): <i>тлумачить термін «громадянське суспільство»; розуміє основні функції громадянського суспільства; визначає атрибути громадянського суспільства; оцінює світовий досвід розвитку і консолідації громадянського суспільства; характеризує становлення громадянського суспільства в Україні.</i></p>
--	--

Тема IX. Політичні інститути і процеси

<p>Політика як суспільне явище. Політична система: сутність, структура, функції. Типи політичних системи. Політична система України.</p>	<p>Учень (учениця): <i>характеризує політику як суспільне явище; визначає сутність політичної системи та її функції;</i></p>
--	---

<p>Політичні партії. Опозиція. Лобізм. Політична еліта та політичне лідерство.</p>	<p><i>розрізняє політичні системи та політичні режими; аналізує політичну системи України; визначає місце держави в політичній системі; розуміє сутність та функції політичних партій; характеризує класифікацію політичних партій; тлумачить поняття «лобізм»; тлумачить поняття «опозиція» та її роль у житті суспільства; аналізує значення політичної еліти та політичного лідерства в державі; висловлює свою думку стосовно того, яка еліта потрібна демократичній державі.</i></p>
--	---

Тема X. Демократія

<p>Поняття, форми та принципи демократії. Ідеали та цінності демократії. Демократія як політичний режим та народовладдя. Вибори як інструмент демократії. Типи виборів. Види виборчих систем. Виборча система в Україні.</p>	<p>Учень (учениця): <i>тлумачить поняття «демократія» в науковому та філософському значенні; зіставляє сутність понять «політична», «конституційна» та «соціальна демократія»; характеризує принципи демократії; аналізує ідеали та цінності демократії; розуміє сутність понять «представницька демократія» та «пряма демократія»; визначає переваги та недоліки демократичного устрою. тлумачить вибори як один із інструментів демократії; порівнює виборчі системи; характеризує типи виборів, виборчу систему України та етапи її становлення; оцінює значення виборчого процесу в демократичній державі.</i></p>
<p>Поняття громади. Територіальне громадське та місцеве самоврядування. Шкільне самоврядування. Політична діяльність та участь</p>	<p>Учень (учениця): <i>пояснює поняття «громада»; характеризує місцеве самоврядування, як особливу форми публічної влади;</i></p>

<p>громадян в управління суспільством.</p>	<p><i>визначає характерні риси громадського та місцевого самоврядування;</i> <i>співвідносить статті Європейської хартії місцевого самоврядування та українські законодавчі акти про місцеве самоврядування;</i> <i>бере участь у шкільному самоврядуванні та розуміє його вплив на формування активного громадянина;</i> <i>характеризує форми участі громадян в управлінні суспільством.</i></p>
--	---

Проблемою висвітлення громадянської проблематики в цьому курсі постає невелика кількість годин, відведених на весь курс (17 годин на весь курс і, відповідно, 4 години на вищевказані теми), що в абсолютному та відносному до інших тем значенні є дуже недостатнім. По суті громадянська проблематика стає лише невеликою частиною загального курсу та поглинається філософською, соціологічною, правовою та політологічною проблематикою. Але ця проблематика не є основною в цьому курсі, бо останній розкриває різні виміри людського існування.

Основні проблеми впровадження громадянської освіти в Україні:

- в урядових документах із визначення стандартів початкової, основної і вищої школи не передбачено обов'язкового курсу з громадянської освіти. Проблематика прав людини і демократичної громадянськості викладається факультативно або у формі вибіркових курсів;
- проблематика з громадянської освіти входить в якості окремих тем в такі обов'язкові дисципліни, як «Правознавство. Практичний курс» (9 клас), «Правознавство» (10 клас) і «Людина і світ» (11 клас). Проблематиці з демократичної громадянськості та прав людини в цих дисциплінах відводиться не більше 10% навчального часу. Враховуючи невелику кількість годин, що відводяться на самі ці предмети, то ця проблематика займає не більше 5 уроків;
- відсутній зв'язок громадянської освіти в школі з діяльністю громадських організацій, що унеможлиблює практичне спрямування громадянської освіти; В МОН України немає установи (відділу, сектору, спеціаліста), що координував би роботу з впровадження громадянської освіти і відповідав за зв'язки з громадськими організаціями щодо організації громадянської освіти;
- відсутність системності у підготовці та підвищенні кваліфікації вчителів з громадянської освіти;
- змістовно громадянська освіта недостатньо налаштована на формування демократичної громадянськості. Як зазначає експерт, «громадянська

освіта зводиться до вивчення основних прав людиною. Залишаються поза увагою такі питання, як громадянська участь, відповідальність всіх учасників навчального процесу, залучення школярів до процесів прийняття рішень на рівні шкільної громади» [див.28].

- в наявних програмах і підручниках з громадянської освіти відсутнє розрізнення демократичних інститутів і цінностей, не пояснюється сутність цінностей, тому демократичні цінності ґрунтовно не визначаються;
- не торкаються підручники з правової і громадянської освіти і такої актуальної для України проблеми, як формування нації та національної держави. Національна тематика в основному викладається у руслі патріотичного виховання любові до рідної землі з притаманним націоналізму етнічним розумінням нації. Необхідно роз'яснювати учням поняття громадянської нації.
- наявність в Україні різних регіональних ідентичностей і цінностей. В цих умовах варто в громадянській освіті зосередитися на формуванні демократичної громадянськості, особливо, толерантності і рівності прав і свобод громадян незалежно від їх етнічного, національного, соціального походження.

Література:

1. Жадан І., Кисельов С. та ін. Політична культура та проблема громадянської освіти в Україні. Методичний посібник/ І.Жадан. С.Кисельов.- К.: Тандем, 2004.
2. Вельцель К., Инглхарт Р., Александер Э., Панарин Э. Распутывание связей между культурой и институтами на примере эмансипации человечества// http://www.jourssa.ru/sites/all/files/volumes/2012_4x.
3. What is Education for Democratic Citizenship and Human Rights? [електронний ресурс]. Официальный сайт Совета Европы // Режим доступа: URL: http://www.coe.int/t/dg4/education/edc/1_What_is_EDC_HRE/What_%20is_EDC_en.asp.
4. Duerr K. Concepts of Citizenship Education in Europe [електронний ресурс]. Официальный сайт университета Биелефелда (Bielefeld University) // Режим доступа: URL: http://www.uni-bielefeld.de/soz/ag/hedtke/pdf/Concepts-of-CE-in-Europe_Karlheinz-Duerr.pdf.
5. Recommendation 1346 (1997) on human rights education; Recommendation 1401(1999) on Education in the responsibilities of the individual; Recommendation 59 (1999)1 on "Europe 2000 - Youth participation: the role of young people as citizens"; Resolution 1193 (1999) on Second-chance schools – or how to combat unemployment and exclusion by means of education and training; Recommendation (2002) 12 of the Committee of Ministers to member states on education for democratic citizenship; Declaration by the European Ministers of Education on intercultural education in the new European context

- (2003); Recommendation 1849 (2008) For the promotion of a culture of democracy and human rights through teacher education. [електронний ресурс]. Офіційний сайт Совета Европы // Режим доступа: URL: <http://www.coe.int>.
6. Citizenship: Programme of study for key stage 3 and attainment target (extract from National Curriculum 2007) [електронний ресурс]. Сайт начального и среднего образования Великобритании // Режим доступа: URL: http://curriculum.qcda.gov.uk/uploads/QCA-07-3329-pCitizenship3_tcm8-396.pdf
 7. Kerr D., Keating A. and Ireland E. Pupil Assessment in Citizenship Education: Purposes, Practices and Possibilities. Report of a CIDREE Collaborative Project. NFER/CIDREE. 2009.
 8. Aims and Values in Primary Education: England and Other Countries. Primary Review Research Survey 1/2. The University of Cambridge. 2008.
 9. Образование детей и молодежи правам человека в Польше: достижения, выводы и перспективы. Краткий обзор и анализ отдельных проблем / Составитель: З. Колодзей. ОБСЕ/БДИПЧ. 2009.
 10. Образование в сфере прав человека в Литве. Краткий обзор /Составители: Т. Тамошюнас, И. Тарасевич. ОБСЕ/БДИПЧ. 2009.
 11. Освіта для демократичного громадянства і освіта прав людини. Хартія Ради Європи//<http://doccu.in.ua/odg/SitePages/>
 12. Державний стандарт базової повної загальної середньої освіти: [Електронний ресурс].- Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/1392-2011>.
 13. Концепція громадянської освіти і виховання в Україні (Проект)// http://mon.gov.ua/img/zstored/files/doc_30112012.doc.
 14. Дослідження дискурсу громадянської освіти та його вплив на політичну культуру молоді»: Електронний ресурс.- Режим доступу: <http://www.cedos.org.ua/system/attachments/files/>.
 15. Байбара Т.М., Бібік Н.М. Підручник «Я і Україна» для 4 класу.- Вид-во «Форум», 2005.
 16. Концепція профільного навчання (Проект) // <http://mon.gov.ua/img/zstored/files/>
 17. Постанова кабінета міністрів України «Про затвердження державного стандарту базової і повної середньої освіти» від 14 січня 2004 року//<http://zakon2.rada.gov.ua>
 18. Програма курсу «Живи за правилами» - 7 клас (автор-укладач Ремех Т.О.)// Збірник навчальних програм для учнів 1-9 класів основної школи та 10-11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. Київ, №28, липень 2010 р., – С.9 -14.
 19. Програма курсу «Основи демократії» (авторський колектив: Бакка Т.В., Ладиченко Т.В., Марголіна Л.В.) – 11 клас// Збірник навчальних програм для учнів 1-9 класів основної школи та 10-11

- класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. Київ, № 4, січень 2011.
21. Програма курсу «Ми – громадяни України» (авторський колектив: 20. Вербицька Поліна, Пометун Олена, Костюк Ірина) – 9 (10) клас// Збірник навчальних програм для учнів 1-9 класів основної школи та 10-11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. Київ. – 2010. - С.40 -45.
 22. Програма курсу «Права людини» (автори: Ремех Тетяна, Пометун Олена) // Збірник навчальних програм для учнів 1-9 класів основної школи та 10-11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи.
 21. Частина III. Київ. - 2010. – С.19 -21;. Програма курсу «Права людини в Україні» (автор: Ремех Тетяна) //Збірник навчальних програм для учнів 1- класів основної школи та 10-11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. Київ. –2010. – С.22 -24).
 22. Програма для загальноосвітніх закладів. Правознавство. 10-11 класи. профільний рівень. Суспільно-гуманітарний напрям, правовий профіль// http://mon.gov.ua/images/education/average/prog12/pravo_pr.doc.
 23. Програма для загальноосвітніх закладів. Правознавство. 10 клас. Рівень стандарту / академічний рівень // http://osvita-novog.at.ua/vchitelyam/pravo_ak.ua.
 24. Навчальна програма «Правознавство: практичний курс») для 9 класів навчальних закладів
[//http://osvita-novog.at.ua/vchitelyam/pravo_9.doc](http://osvita-novog.at.ua/vchitelyam/pravo_9.doc).
 25. Пометун О.І., Ремех Т.О. Правознавство. Практичний курс: підручник для 9 класу/ О.І.Пометун, Т.О.Ремех.- К.: літера ЛТД. 2009.
 26. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Людина і світ. 11 клас. Рівень стандарту / Академічний рівень
[//http://mon.gov.ua/images/education/average/prog12/lud_svit_st_ak.do](http://mon.gov.ua/images/education/average/prog12/lud_svit_st_ak.do)
 27. Іванюк І.В. Виклики та проблеми впровадження громадянської освіти в навчально-виховний процес школи//<http://lib.iitta.gov.ua/034/pdf>.

Методичні рекомендації для вчителів старших класів середніх шкіл щодо впровадження новітніх компонентів громадянської освіти

Уряд України в таких документах, як проект концепції Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2016-2020 рр. та проекті Концепції розвитку освіти до 2025 року визнає пріоритетність громадянської

освіти. Так, в першому проекті формування громадянськості і патріотизму визнається в якості пріоритетного напрямку молодіжної політики, а в другому проекті змістом гуманітарної і суспільнознавчого напрямку освіти визнається громадянське виховання. Враховуючи розпорошеність тем з громадянської освіти та невизначеність її сутності, що проявляється в поглинанні громадянської освіти в правовій, політологічній та соціологічній проблематиці, запропонувати ввести наскрізний обов'язковий курс з громадянської освіти для основної (5-9 класи) та вищої школи (10-11 класи). Цей курс призначений не для профільних правових навчальних закладів соціально-гуманітарного напрямку, а в якості базового курсу для загальноосвітніх шкіл інших профілів (художньо-мистецького, спортивного, суто гуманітарного, природничого напрямів) і непрофільних загальноосвітніх навчальних закладів.

В запропонованому курсі зробити акцент на права людини і демократичній громадянськості. Тому проблематика визначення правових норм, законів, галузей права, тобто, проблематика суто з правової освіти, яка дуже ретельно розглядається в дисциплінах з правознавства для 9 та 10 (11) класів, в проекті програми з громадянської освіти не включена. Також не зачіпаються питання соціалізації індивіда, визначення соціуму, соціальних норм і конфліктів тощо, які теж розкриваються у вищеназваних дисциплінах та представлені в програмі курсу «Людина і світ». В якості базових тем цього курсу визначаються права і свободи людини та демократичні форми їх реалізації та захисту. Це дозволяє включити в якості тематики цього курсу такі компоненти, як «Виборчий процес», «Політична система України», «Законодавство для молоді» та «Молодь в урядових програмах».

Програма орієнтована на порівняння європейських цінностей та інститутів з наявним станом демократичних цінностей та інститутів в Україні. Враховуючи, що концепція громадянської освіти в Україні не знайшла інституалізації у введенні певних обов'язкових курсів з громадянської освіти, та продовжує обговорюватися освітянською громадою, то програма та методичні рекомендації до такого курсу було б внеском у процес впровадження громадянської освіти в Україні. Представлена програма враховує досвід розробки програм з громадянської освіти та досліджень її стану в Україні за підтримки міжнародних організацій та інституцій.

Згідно проекту Концепції розвитку освіти до 2025 року загальноосвітнім середнім школам теж, як і університетам, надається автономія у визначенні дисциплін навчального плану. Тому вчителі можуть самі запропонувати свою сітку годин на окремі обрані теми з врахуванням тематики інших дисциплін та базових знань учнів. Цей проект програми може вважатися базовим для створення курсу суто з проблематики громадянської освіти. В програмі певні теми не розподілені за годинами, однак загальна кількість годин встановлюється Державним стандартом та передбачає проведення занять з громадянської освіти не менш, ніж годину та тиждень.

Проект програми дисципліни з громадянської освіти у основній та вищій школі

Тематика:

1. Тема I. Громадянство:

Історичні типи громадянства Підданство і громадянство. Громадянське суспільство. Рівність прав і свобод громадян. Пасивне та активне громадянство (громадянськість). Демократичне громадянство як залученість громадян до вирішення суспільних проблем. Дискримінація у реалізації права громадянства. Набуття громадянства в Україні. Національність, етнічність і громадянство. Національна держава. Громадянська та етнічна нація, їх співвідношення в процесі націєтворення в Україні. Народний суверенітет.

Контрольні питання:

- що означає рівність всіх перед законом?
- що означає бути громадянином в демократичній державі?
- чи є громадянське суспільство в Україні?
- що означає поняття «український народ» в Конституції України?
- які цінності можуть об'єднати українців?
- коли та за яких умов молода людина набуває українського громадянства і громадянськості?

2. Тема II. Права і свободи громадян:

Покоління прав і свобод індивіда та їх інституалізація в європейських політичних інститутах. Фундаментальні, політичні права і свободи людини, соціальні права, культурні права. Право на життя, власність та свої переконання. Права на демократичну участь у формуванні державної влади і контролю над владою: право обирати та бути обраним, право на об'єднання задля захисту своїх прав і свобод та реалізації своїх інтересів, свобода думки та слова. Розвиток змісту прав і свобод громадян в «Хартії фундаментальних прав ЄС».

Контрольні питання:

- які права називаються фундаментальними та як вони втілюються в конституціях демократичних суспільств?
- чому фундаментальні права людей називаються правами і свободами?
- чому громадянські права називаються політичними свободами?
- як ви розумієте право на цілісність особистості?
- якими політичними свободами забезпечується фундаментальне право на свої переконання, тобто свобода совісті?
- як сучасна українська держава забезпечує соціальні права?
- як реалізуються культурні права в українській державі?

3. Тема III. Європейські цінності та інститути:

Поняття цінностей та інститутів суспільства. Демократія як цінність та демократія у формі інститутів. Демократичні цінності: гідність, свобода, демократія, справедливість, толерантність. Типи демократії. Компромід і консенсус як способи узгодження інтересів та цінностей. Характеристика представницької демократії. Роль політичних партій у формуванні законодавчого органу державної влади. Європейські інститути, які забезпечують дотримання демократичних прав і свобод. Європейський суд з прав людини. Демократизація політичних цінностей та інститутів в Україні: розрив ціннісних та інституційних змін. Залучення до політики через організації громадянського суспільства. Форми громадянської непокори і протесту проти незаконних дій влади.

Контрольні питання:

- який тип демократії домінує в європейських країнах?
- як формується та функціонує влада в парламентській, президентській та президентсько-парламентській республіці?
- виборча система в Україні та її недоліки
- порівняйте цінності українців з європейськими цінностями
- в яких акціях громадянської непокори ви брали участь і чому?

4. Тема IV. Політична система України та забезпечення конституційних прав і свобод громадян України:

Форми правління. Президентсько-парламентська республіка. Функції законодавчої, виконавчої і судової влади. Політичні партії в Україні та порядок їх формування. Партія «влади» і популістські партії. Права і свободи громадян, задекларовані в «Конституції» України. Причини порушення та дискримінації прав і свобод. Корупція та її форми. Заходи боротьби з корупцією української влади і окремих громадян.

Контрольні питання:

- чим відрізняються форми правління?
- як формується державна влада в президентсько-парламентській формі правління?
- які права і свободи людини гарантує Конституція України?
- чи є політична партія, що входить в парламент, яка може захистити ваші права і чому?
- з якими випадками корупції зустрічалися Ви або ваші рідні і знайомі?
- які заходи боротьби з корупцією використовує українська влада, які державні інституції відповідають за боротьбу з корупцією?

5. Тема V. Выборчий процес як складова демократії:

Суб'єкти виборчого процесу: виборці, спостерігачі, територіальні і центральні виборчі комісії. Характеристики демократичних виборів (всезагальність, прозорість, таємність). Європейський досвід боротьби за право обирати та бути обраним. Особливості пропорційної, мажоритарної та змішаної виборчої системи. Права і обов'язки виборця. Типові для України способи порушень виборчого права. Адмінресурс. «Брудні» виборчі технології. Поведінка виборця: раціональна та нераціональна. Критерії раціонального вибору влади.

Контрольні питання:

- які функції учасників виборчого процесу?
- які недоліки виборчої системи в Україні ви можете назвати?
- які Ви знаєте європейські рухи за рівні виборчі права?
- чим би ви керувалися на парламентських або президентських виборах: іміджем керівника партії, програмою партії, заявами членів партії, результатами їх попередньої парламентської діяльності, їхніми діями на захист національних інтересів, захистом ними прав і свобод людини, особистими симпатіями тощо?
- що означає раціональний вибір президента або депутата?

6. Тема VI. Молодіжна політика в Україні:

Забезпечення прав неповнолітніх на освіту, рівний доступ до культури, працевлаштування в Україні. Законодавство для дітей і молоді. Реалізація прав на молодіжні і дитячі громадські організації. Права та обов'язки молодіжних та дитячих громадських організацій. Принципи їх створення та діяльності. Політичні інститути та органи державної влади, що здійснюють молодіжну політику. Форми державної підтримки молодіжних і дитячих громадських організацій. Громадські молодіжні організації в Україні. Принципи учнівського самоврядування.

Контрольні питання:

- як ви розумієте право обирати школу для навчання і право навчатися на рідній мові?
- яким чином забезпечується свобода віросповідання в сфері освіти?
- які громадські молодіжні організації в Європі та Україні Ви знаєте?
- чи існують громадські організації старшокласників в Вашому селищі, районі, місті, які б захищали ваші права?
- чи маєте Ви вільний доступ до інформації про реформування середньої освіти, ваші права і обов'язки?

Література:

1. Ми – Громадяни України. Навчальний посібник з громадянської освіти для загальноосвітніх шкіл. За ред. Пометун О..- Львів: ЗУКЦ, 2008.
2. Громадянська освіта: основи демократії. 11 (12) клас. Навчальний посібник.- Вид.група «Основа», 2009.
3. Декларація прав дитини від 20 листопада 1959 року // Офіційний сайт Верховної Ради України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_384
4. Європейська конвенція з прав людини та основоположних свобод людини: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004;
5. Європейська соціальна хартія (Частина I, Статті 1,2,3,7,8,15,17): [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_062;
6. Європейська хартія регіональних мов і мов меншин (Розділ III, Стаття 22): [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_014;
7. Загальна декларація прав людини: [Електронний ресурс].- Режим доступу: <http://www.un.org/ru/documents/decl-com/declarati>;
8. Закон України «Про громадянство України» : [Електронний ресурс].- Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/2235-14>
9. Закон України «Про громадянські об'єднання»): [Електронний ресурс].- Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/4572-17>
10. Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» від 01.12.1998 р. (зі змінами): [Електронний ресурс].- Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show//281-14>
11. Конституція України
12. Концепція Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2016-2020 рр.: [Електронний ресурс].- Режим доступу: http://dsmsu.gov.ua/media/2014/07/18/2/konceptsiya_doc.
13. Магун В., Руднев М., Жизненные ценности населения Украины в европейском контексте: [Електронний ресурс].- Режим доступу: http://polit.ru/article/2007/07/16/10_values.
14. Рамкова конвенція про захист національних меншин: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_055;
15. Хартія фундаментальних прав Європейського Союзу//Charter of Fundamental Rights of the European Union: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/lexUriSev>;

Рекомендації щодо методики навчання з курсу громадянської освіти

В якості методів самостійної (домашньої) роботи краще пропонувати роботу в малих групах над розробкою певних проектів, статутів, договорів тощо з залученням літератури та Інтернет-ресурсів. Наприклад, пропонуються такі типові завдання на самостійну роботу вдома:

- створити громадянську організацію та визначити її статус, для чого учні в групі визначаються щодо суспільно-значущої проблеми свого селища, району, міста та створюють статут громадської організації для вирішення цієї проблеми, розписують її статус, мету діяльності та засоби діяльності.
- розробити мапу цінностей українців, користуючись Інтернет-ресурсами, тобто на карті України розмістити ті цінності, які притаманні певним регіонам України
- порівняти цінності українців та цінності країни (країн)- члена Європейського Союзу.
- дійти консенсусу в малій групі стосовно тих цінностей, які об'єднують Україну, проаранжувати ці цінності за їхньою значимістю.
- опитати школярів, батьків та знайомих стосовно прикладів дискримінації прав і свобод людини, з якими вони стикалися. Перед цим скласти питання для анкети, а після опитування узагальнити його результати.
- створити статут учнівського самоврядування в школі, в якому розписати права і обов'язки учнів і вчителів в навчальному процесі та позакласній роботі.
- В форматі роботи в малих групах запропонувати прийняти спільне рішення шляхом компромісу або консенсусу.

В класі краще застосовувати інтерактивні методи навчання.

- використовувати презентації підготовлених проектів: від групи презентують проект 1 або 2 школяра, послуговуючись графічними, відео зображеннями, фрагментами фільмів і відповідною технікою.
- застосовувати рольові ігри, що допомагають засвоїти матеріал. Наприклад, для засвоєння матеріалу з виборчого процесу розробити сценарій голосування на виборах, визначити проблемні ситуації та закріпити ролі за школярами.

В сценарії виписати такі позиції: 1. розподілити ролі таким чином: агітатори за певну політичну силу або кандидата, виборці, працівники виборчої дільниці, представники політичних партій та об'єднань, міжнародні спостерігачі. 2. розписати права і обов'язки всіх учасників виборчого процесу. 3. визначити проблемні ситуації, які характеризуються порушенням принципів демократичних виборів та українського виборчого законодавства, наприклад, агітатор під час голосування агітує за свою партію або кандидата, виборець не знаходить на виборчій дільниці інформацію про партію та кандидата й їх програму, виборець не знаходить свого прізвища в списку виборців, виборець відкрито заповнює бюлетень або бере декілька бюлетнів для голосування, представники кандидата або політичної сили втручаються у процес підрахунку голосів, спотворюють протокол засідання виборчої комісії. 4. розподілити ролі «порушників». 5. описати, хто і як повинен реагувати на ці порушення згідно їх прав і обов'язків.

Щоб розіграти сценарій треба підготувати списки та урни для голосування, бланк протоколу, робочі місця для всіх учасників виборчого процесу, розмістити інформаційні матеріали стосовно партій і кандидатів.

На уроках варто застосовувати метод «мозкового штурму» при вирішенні певної проблеми з порушенням прав і свобод людини. Вчитель може на уроці сформулювати проблему у вигляді конкретної ситуації, наприклад, такої: «14 березня 2014 року батько учениці А. звернувся в районне управління освіти з проханням звільнити його дочку Н. від уроків плавання за релігійними переконаннями, оскільки іслам забороняє сумісне плавання двох статей. Управління прохання відхилило. Батько А. звернувся до районного суду» і поставити завдання «Яким чином в демократичній країні суд вирішив би цю проблему?» Цей метод теж використовується в роботі в малих групах, яким можна давати різні або однакові завдання.

З деякими іншими методами інтерактивного навчання, а також з матеріалами стосовно визначення і структурування демократичних цінностей вчителі можуть ознайомитися в такій літературі:

Література для вчителів з методики викладання:

1. Громадянська освіта: методичний посібник для вчителя. - К.: ЕТНА, 2008.
2. Громадянська освіта: теорія і методика навчання. - К.: ЕТНА, 2008.
3. Амельченко Н. Європейські цінності: методичні матеріали для вчителів (Додаток А).